

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sanja Kulašević

**Ženski spomini na koncentracijska taborišča v nacistični Nemčiji:
Analiza knjižnih biografij**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sanja Kulašević

Mentorica: doc. dr. Maruša Pušnik

**Ženski spomini na koncentracijska taborišča v nacistični Nemčiji:
Analiza knjižnih biografij**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

Ženski spomini na koncentracijska taborišča v nacistični Nemčiji: Analiza knjižnih biografij

V diplomski nalogi sem poskušala s pomočjo knjižnih biografij odgovoriti na nekatera vprašanja, ki se dotikajo ženskih spominov na najhujše grozote druge svetovne vojne. Preživelim ženskam je, po moji domnevi, pisanje knjižnih biografij služilo kot orodje za prebolevanje travm. Kljub temu da so spomini na travmatične dogodke boleči, jim pisanje pripomore pri prebolevanju travm. V nalogi želim ugotoviti, ali so knjižne biografije medij, ki pripomore k ohranjanju individualnega in kolektivnega spomina žensk na najhujše grozote. Kolektivni spomin se ohranja tako, da se družbo ozavešča o dogodkih, ki so se zgodili za bodečo žico. Nenazadnje pa želim ugotoviti, ali se ženske v samo pripoved empatično vživljajo in ali so posledično spomini bolj subtilno spisani. V analizi sem ugotovila, da svojo prvo domnevo, da pisanje knjižnih biografij zmanjša travmo, lahko le delno potrdim. Iz same pripovedi je to sicer mogoče le delno razbrati, saj je travmatičen spomin na holokavst še vedno živ in zelo boleč. Potrdim pa lahko, da knjižne biografije pripomorejo pri ohranjanju kolektivnega spomina in da se ženske v samo pripoved empatično vživljajo. Ženske pripovedi so čustvene, saj skozi podrobne opise subtilno izražajo različna čustva, s tem pa nam omogočijo podrobnejši vpogled v samo dogajanje v koncentracijskih taboriščih.

Ključne besede: travma, kolektivni spomin, čustva, holokavst, koncentracijska taborišča, knjižne biografije z ženskimi spomini.

Women's memories on the concentration camps in Nazi Germany: Analysis of literary biographies

In this thesis I have tried, using literary biographies, to answer some questions that touch women's memories of the worst atrocities of the Second World War. In my assumption, writing literary biographies served women, who survived as a tool how to overcome trauma. Despite the fact that memories of traumatic events are painful, writing helps to overcome trauma. In this thesis I would like to determine whether the literary biographies are a medium, which contributes to the preservation of individual and collective memory of women in the worst horrors. Collective memory is maintained in such a way that the society is made aware by the events that took place behind the barbed wire. Finally, I would like to determine whether the women in the story get accustomed empathetically and whether memories are consequently written in a more subtle way. In the analysis I have found I can partly confirm my first assumption that writing literary biographies reduces trauma. From the story itself this can be partly figured out, because the traumatic memory of the Holocaust is still alive and very painful. I can confirm that a literary biography can help to preserve collective memory and that women can get accustomed to the story empathetically. Women's stories are emotional, because through detailed descriptions they express different emotions subtly and by doing so they provide us with detailed insight into the happenings in the concentration camps.

Key words: trauma, collective memory, emotions, Holocaust, concentration camps, literary biographies with women's memories.

KAZALO

1 UVOD	5
2 INDIVIDUALNI IN KOLEKTIVNI SPOMIN NA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA	6
3 DRUŽBENO-ZGODOVINSKI KONTEKST HOLOKAVSTA	9
4 TRAVME PO KONČANEM HOLOKAVSTU	12
5 SPOL IN SPOMINJANJE HOLOKAVSTA	14
6 ŠTUDIJA PRIMERA: SPOMINI PREŽIVELIH ŽENSK	17
6.1 Analiza knjižnih biografij s spomini preživelih žensk na koncentracijska taborišča	18
7 DISKUSIJA	26
8 ZAKLJUČEK	28
9 LITERATURA	29

1 UVOD

Knjižne biografije, ki govorijo o spominih preživelih žensk, nam predstavljajo tako individualni kot tudi kolektivni spomin na holokavst in drugo svetovno vojno. Zavedati se moramo, da kljub temu, da so v večini primerov v različnih medijih predstavljeni samo moški in naj bi bili le oni tisti, ki so preživeli grozote holokavsta, to ni res, kajti tudi ženske so bile odpeljane v taborišča in preživljale morda še hujše grozote kot moški. Zato bom s pomočjo knjižnih biografij poskušala analizirati ženske spomine vse od deportacije pa do vrnitve v njihovo domovino. Ženske so s svojo izpovedjo ohranile svoj individualni spomin, hkrati pa so s tem drugim ljudem reprezentirale preteklost in kruta dejanja druge svetovne vojne. Knjižne biografije so medij za ohranjanje spomina, hkrati pa so tudi medij, ki omogoča ljudem s podobno izkušnjo prebolevati travme. Zagotovo lahko trdim, da so knjižne biografije eden izmed boljših medijev za reprezentacijo preteklosti, kajti na spletu se lahko veliko podatkov izgubi, knjižne biografije pa so lahko večne. Poleg tega si lahko ljudje ob branju le-teh ustvarijo svojo sliko v glavi in tako doživijo življenje znotraj taborišča.

V diplomski nalogi imam namen prikazati, kako knjižne biografije z izpovedmi preživelih žensk ohranjajo individualni in kolektivni spomin na travmatične dogodke. Poleg tega želim ugotoviti, ali je pisanje knjižnih biografij preživelim ženskam služilo kot orodje za prebolevanje travm. Za konec pa me bo zanimalo tudi dejstvo, ali se ženske v samo pripoved empatično vživljajo, kar naj bi pripeljalo tudi do tega, da so spomini bolj subtilno spisani.

Na začetku diplomske naloge bom opredelila, kaj sploh razumemo pod pojmom individualni in kolektivni spomin. Maurice Halbwachs pravi, da individualni spomin “ni povsem osamljen in zaprt. Človek se mora velikokrat sklicevati na spomine drugih, da bi evociral lastno preteklost” (Halbwachs 2001, 56). Ravno to pa je tisto, kar zadeva mojo diplomsko nalogo, saj želim ugotoviti, ali knjižne biografije kreirajo individualni in kolektivni spomin. Dejstvo je, da si preživele ženske s pisanjem knjižnih biografij krepijo individualni spomin. Knjižne biografije so namenjene tudi ostalim, ki niso nikoli prestopili v “mesto”, obdano z žicami. Na takšen način pa se vzdržuje tudi kolektivni spomin, kajti gre za dogodek, ki je v svetu pustil veliko sled. V nadeljevanju bom opredelila družbeno-zgodovinski kontekst holokavsta, v katerem

bom najprej definirala, od kod izvira sama beseda holokavst in kaj holokavst sploh je. Sledi poglavje, v katerem bom obravnavala individualno in kolektivno travmo. Koncentracijska taborišča so preživelim ženskam pustila velike travme, saj po toliko letih še vedno čutijo bolečino ob samem spominjanju. Zavedati se je treba, da preživele ženske nikoli ne bodo pozabile in prebolele travmatičnih izkušenj, saj jih spomini na le-te spremljajo povsod. V zadnjem teoretičnem poglavju bo govora o spolu in kolektivnem spominjanju. Tu bom poskušala povezati spol, čustva in holokavst, kako so te dogodke doživljali moški in kako ženske ter s čim so se spopadali po končanem holokavstu. Sledi sama analiza knjižnih biografij in na koncu še diskusija s podanimi zaključki analize.

Zavedati se moramo, da so knjižne biografije tiste, ki ohranjajo kolektivni spomin in predstavljajo medij, v katerem krožijo različne reprezentacije preteklosti. Ne samo da so knjižne biografije pomembne za ohranjanje spomina, ampak tudi za ohranjanje preteklosti. Zato lahko rečemo, da knjižne biografije služijo tistim, ki so preživelih taborišče smrti, in tudi tistim, ki to vedo samo iz pripovedovanj, kot reprezentacija preteklosti. V diplomski nalogi se bom lotila diskurzivne analize, s katero bom poizkušala iz štirih knjižnih biografij izvedeti čim več o spominih in travmah, ki so jih preživele ženske. Poleg tega bom iz samih zapisov poskusila razbrati, ali so si ženske s pomočjo pisanja zmanjšale travmo ter ali so se v samo pripoved empatično vživljale in so zato spomini bolj subtilno spisani. Z drugimi besedami, ali so ženski spomini bolj občutljivi oziroma ali izražajo jezo, strah, gnus, žalost in bolečino skozi pisano besedo.

2 INDIVIDUALNI IN KOLEKTIVNI SPOMIN NA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA

Individualni in kolektivni spomin sta dva različna pojma, saj jih tudi avtorji različno opredeljujejo. Francoski sociolog Maurice Halbwachs je eden izmed tistih teoretikov, ki omenjena pojma opredeli konkretno in jasno. Treba se je zavedati, da sta kljub različnosti pojma med seboj tesno povezana. Halbwachs (2001, 56) za individualni spomin pravi, da "ni povsem osamljen in zaprt", saj se mora človek velikokrat sklicevati na tuje spomine, da bi lahko evociral svojo lastno preteklost.

Na drugi strani imamo Aleido Assmann, ki v svojem članku sicer opredeli individualni in kolektivni spomin, le da slednjega razdeli še na tri tipe spominov: družbeni, politični in kulturni spomin (Assmann 2004, 22). Glede na to, da avtorica opredeli individualni spomin le na kratko, saj le-tega v nadeljevanju kombinira z družbenim spominom, lahko rečem, da ima drugačen pogled na spominjanje kot Halbwachs. Assmannova (2004, 22) pravi: "Naši individualni spomini so vedno že v interakciji z družbenimi spomini". To pomeni, da svojih spominov ne delimo le s člani naše družine ali prijatelji in sosedi, ampak jih delimo tudi z drugimi ljudmi, ki jih morda nikoli nismo srečali ali videli (Assmann 2004, 22). V nadaljevanju nam poskuša avtorica razložiti, kaj je bistvena razlika med individualnim in družbenim spominom na eni strani ter političnim in kulturnim spominom na drugi strani. Pravi, da se ti spomini dogajajo v različnih časovnih razponih. To pomeni, da individualni in družbeni spomini ostajajo z ljudmi, medtem ko se politični in kulturni spomini delijo tudi z drugimi ljudmi preko različnih medijev in literature v obliki reprezentacije preteklosti (Assmann 2004, 25). Bistveno je ravno dejstvo, da se ti spomini prenašajo naprej preko različnih komunikacijskih kanalov v obliki reprezentacije preteklosti. Na takšen način dobijo informacije o preteklosti tudi tisti ljudje, ki niso bili del nekega dogajanja, pa jih to vseeno zanima, morda iz generacijskih razlogov ali zgolj iz radovednosti in želje po raziskovanju preteklosti. Politični in kulturni spomini pa se prenašajo iz generacije v generacijo, poleg tega vključujejo tudi tiste, ki nimajo nobene povezave s tem, a se vseeno o tem učijo oziroma izobražujejo (Assmann 2004, 25).

Halbwachsu (2001, 33) se zato poraja naslednje vprašanje: "Ali iz tega izhaja, da je individualni spomin, kolikor se kot tak postavlja nasproti kolektivnemu, nujen in zadosten pogoj za priklicevanje in prepoznavanje spominov?" To seveda ne drži. Individualni spomin je opuščen, saj ga ne moremo več najti. To pa zato, ker že dolgo časa nismo več del skupine, v kateri se ti spomini ohranjajo. Če želimo, da bi si naš spomin lahko pomagal s spominom drugih, je potrebno dvoje: prvič, drugi nam morajo navajati svoja pričevanja, in drugič, naš spomin se mora usklajevati z njihovim, tako da sta oba spomina povezana, kar pa je pomembno za to, "da bi se spomin, na katerega nas opozarjajo, lahko rekonstuiral na skupni podlagi" (Halbwachs 2001, 33). Zato je tudi kolektivni spomin zelo pomemben pri kreiranju individualnega spomina.

Vendar si tudi pri opredelitvi kolektivnega spomina avtorji niso složni. Wertsch (2008, 120) ga opredeljuje takole: "Kolektivni spomin je reprezentacija preteklosti, ki je v skupni rabi z drugimi člani skupine, kot so generacije ali nacionalne države." Navezuje se tudi na francoskega sociologa Mauricea Halbwachsa, ki pojem kolektivni spomin razume drugače: "Kolektivni spomin je kontinuiran mišljenjski tok, ki obdrži od preteklosti le tisto, kar je še živo in možno živeti v zavesti skupine, ki ga vzdržuje in ne sega izven njenih mej" (Halbwachs 2001, 87). Assmannova (2004, 26) pravi, da se politična konstrukcija spomina, ki je del kolektivnega spomina, od osebnega in družbenega spomina jasno razlikuje v treh stvareh:

Prvič, to niso spomini, ki bi bili povezani z drugimi spomini in spomini drugih, ampak se nagibajo k homogeni enotnosti. Drugič, politični spomini niso fragmentarni in raznoliki, ampak posredujejo jasno in poživljajoče sporočilo. In tretjič, to niso spomini, ki so hlapni in prehodni, ampak gre za spomine, ki so zasidrani v raznih materialnih in vizualnih znakih, kot so znamenitosti in spomeniki, ki redno obnavljajo spomin in povečujejo kolektivno sodelovanje. (Assmann 2004, 26)

"Pri spominih obstajata dva načina, kako se organizirajo, in da se lahko enkrat zbirajo okrog določene osebe, ki jih obravnava s svojega zornega kota, drugič pa se distribuirajo znotraj velike ali majhne družbe, katere delne podobe so" (Halbwachs 2001, 55). Kljub temu se je treba zavedati, da kolektivni spomin ovija individualne spomine in se z njimi ne meša (Halbwachs 2001, 56). Za konec bi torej lahko rekli, da ni kolektivnega spomina, ki se ne bi dogajal v nekem prostorskem okviru. Ta prostor predstavlja realnost, ki traja, saj naši vtisi preganjajo drug drugega, zato nič ne ostane v našem duhu (Halbwachs 2001, 157).

Seveda bi vsi, ki so preživeli koncentracijsko taborišče, svoje boleče spomine najraje potlačili oz. bi jih najraje izbrisali. Primo Levi (2003, 18) pravi tako: "Spomin na doživeto ali prizadejano travmo je sam po sebi travmatičen, saj nas njegovo obujanje boli ali vsaj vznemirja. Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ga ne bi še bolj bolelo ...". V našem primeru so to ženske, ki so preživele taborišče smrti in se tega travmatičnega dogodka verjetno nerade spominjajo in zato ta spomin raje potlačijo. Preživele preteklost zelo obremenjuje, zato do nekaterih stvari čutijo odpor, predvsem

do tistih, katere so storili ali pretrpeli. Zato jih poskušajo nadomestiti z nečim drugim (Levi 2003, 20). Prav tako preživeli radi nezavedno filtrirajo svoje spomine. Ko svojo zgodbo, ki so jo preživeli, pripovedujejo tretjim osebam, radi preskočijo najbolj boleče dogodke. Te spomine zelo neradi prikličejo iz globin spomina, ravno zato se sčasoma zameglijo in zabrišejo (Levi 2003, 24).

Aharon Appelfeld (v Edkins 2003, 117) nas opozarja, da so spomini preživeli kot ogenj, kajti po holokavstu lahko ljudje preživijo le, če spomin utišajo oziroma potlačijo. V nasprotnem primeru težko nadaljujejo 'normalno' življenje in zopet obudijo travmatične izkušnje. Tudi Starmanova (2001, 130) se tega zaveda in pravi: "Transformacija travmatičnega dogodka v pripoved se sooči tudi z močjo pozabljanja. Celó najbolj močne travmatične izkušnje izgubijo svoje detajle in vplivnost, ko so deljene. Za razliko od tega pa nekateri spomini pridejo kar brez opozorila". Ob tem lahko zaključimo, da vsi, ki so preživeli, težko govorijo o preteklih travmatičnih dogodkih, ker s tem obudijo neznansko bolečino. Zato spomine iz preteklosti raje potlačijo, da bi se jih čim manj spominjali in da ne bi doživljali ponovnih travm.

3 DRUŽBENO-ZGODOVINSKI KONTEKST HOLOKAVSTA

Najprej si pogledjmo, kaj sploh pomeni beseda holokavst. *Holókaustos* je beseda grškega izvora, *hólos* pomeni celota, medtem ko *kaustós* pomeni zažgan. V grščini označuje "obred darovanja živali bogovom, danes označuje sistematično morjenje Judov, pa tudi Slovanov, Romov ter duševno in telesno prizadetih, ki ga je izvajala nacistična Nemčija med drugo svetovno vojno" (Luthar in drugi 2013, 5). Judje namesto besede holokavst uporabljajo besedo *šoa* (*HaShoah*), ki je hebrejskega izvora in pomeni katastrofa. Ta pojem uporabljajo predvsem v Evropi in Izraelu, saj zaradi teoloških razlogov večina Judov raje ne uporablja besede *holokavst*, ker z njo povezujejo antične grške poganske obrede (Luthar in drugi 2013, 5).

Zanima nas tudi, kdo so bili storilci in zakaj je do tega sploh prišlo. Vsekakor lahko kot enega izmed glavnih izpostavimo Adolfa Eichmanna, saj je bil vodja judovskega področja v nacistični varnostni službi SS (*Schutzstaffel*- *zaščitni vod*). Bil je tudi eden od ključnih organizatorjev tega groznega dejanja – holokavsta. Eichmann je bil

podrejen Adolfu Hitlerju, ta pa je svojo namero, da uniči vse Jude, javno razkril že 30. januarja 1939. Ta datum označuje začetek t. i. “dokončne rešitve judovskega vprašanja” (Luthar in drugi 2013, 5-6). Gre za besedno zvezo, ki “je nacionalnosocialistična oznaka za pregon in pobjo Judov, živečih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je okupirala nemška vojska in so bili pod nadzorom nemškega rajha” (Luthar in drugi 2013, 5). Ta izraz se je prvič pojavil šele 12. marca 1941 prav pri vodji judovskega področja v nacistični varnostni službi, Adolfu Eichmannu. On je bil “vsekakor najodgovornejši za deportacijo in pobjo madžarskih Judov, med katerimi so bili tudi Judje iz slovenskega Prekmurja” (Luthar in drugi 2013, 5).

Prva koncentracijska taborišča so odprli že leta 1933 kmalu po zmagi Hitlerja na volitvah. Sprva so bila taborišča namenjena političnim nasprotnikom nacistov in zločincem, nato pa so se po začetku druge svetovne vojne v taboriščih smrti znašli tudi Judje, Slovani, Romi in vojni ujetniki. Takrat so postala koncentracijska taborišča uničevalna taborišča (Luthar in drugi 2013, 8). Nemci in njihovi drugi sodelavci so s podobnim ravnanjem nadaljevali tudi na zemljiščih, ki so jih okupirali. Tam so nastajale prve “tovarne smrti”, med katerimi je seveda najbolj znan Auschwitz oziroma Auschwitz-Birkenau. V koncentracijskih taboriščih so zapornike množično ubijali v plinskih celicah, nato pa so trupla sežgali v taboriščnih krematorijih ali jih zakopali v množična grobišča (Luthar in drugi 2013, 8).

Med največja koncentracijska taborišča lahko štejemo: Auschwitz, kjer je bilo med leti 1941 in 1945 umorjenih 2279 Slovencev, sledi koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je bilo 2015 slovenskih smrtnih žrtev, in na koncu še Mathausen, ki šteje 1820 slovenskih smrtnih žrtev (Dežman in Filipič 2007, 170). Tudi če upoštevamo število vseh smrtnih žrtev v teh koncentracijskih taboriščih, še vedno spadajo med največja.

Vendar pa žrtve holokavsta niso bili samo Judi, ampak tudi drugi ljudje. Vsi, ki so bili proti nacističnemu režimu, so končali enako – v koncentracijskih taboriščih. To so bili poleg Judov še homoseksualci, politiki, drugače misleči itd. Kreft (v Benz 2000, 13) pravi tako: “Zgodbe o holokavstu se potemtakem ne da povedati. Kakorkoli bi jo pripovedovali, bi ne mogli spraviti s sveta dejstva, da ste lahko vsak trenutek žrtev hladnega, načrtnega in vendarle okrutno izpeljanega iztrebljanja, ki sovraži v vas

nekaj, na kar nimate nikakršnega vpliva, tisto, s čimer ste se rodili, celo če sami niste niti vedeli za to". Nemški cilj je bil namreč "legalno očistiti nemški življenjski prostor Judov" (Benz 2000, 18). Kasneje so pričeli še z drugim genocidom, ki so ga izvajali nad Sinti (nemškimi Romi) in Romi. Bili so mnenja, "da se je proti 'ciganski nadlogi' najbolje boriti tako, da cigane pripravijo do stalne naselitve in jih s tem integrirajo v nemško skupnost" (Benz 2000, 87).

Bauman (2006, 15) nam potrdi, da je bil holokavst res judovska tragedija, vendar oni niso bili edina populacija, ki je bila izpostavljena 'posebni obdelavi' nacističnega režima. "Holokavst se je pojavil in bil udejanjen v naši moderni racionalni družbi na visoki stopnji naše civilizacije in na vrhuncu človeškega kulturnega razvoja, zato je to problem te družbe, civilizacije in kulture" (Bauman 2006, 15). Holokavst je bil takrat spektakularen vrhunec več stoletij dolge zgodovine verskega, gospodarskega, kulturnega in tudi nacionalnega sovraštva (Bauman 2006, 65). Andrew Hoskins (2003, 9) pa pravi, da je holokavst eden izmed najtežjih dogodkov, ki so se zgodili v zgodovini.

Roth (v Rosenbaum 2009, 27) prav tako razume holokavst kot sistematično, državno organizirano preganjanje in umor skoraj šest milijonov Judov s strani nacistične Nemčije in njenih sodelavcev. Poleg Judov je nacistična Nemčija uničila na milijone drugih nemočnih oseb, vključno z že omenjenimi Romi in Sinti (cigani), poljskimi državljani, sovjetskimi vojnimi ujetniki, homoseksualci, invalidnimi osebami, Jehovimi pričami in drugimi političnimi ter verskimi nasprotniki (Roth v Rosenbaum 2009, 27).

Za razliko pa avtorice Seeberg in druge (2013, 1) holokavst poimenujejo kot nevidnega 'slona'. V mnogih okoljih je bil holokavst kot nevidni 'slon', ki je s svojo realno, vendar nedostopno prisotnostjo oblikoval osebna življenja, odnose in druge procese. Ta proces dušenja zvoka posameznika in družine je povezan z utišanjem procesov v javni sferi (Seeberg in druge 2013, 1). To pomeni, da je holokavst proces, o katerem se v javni sferi veliko ne govori, čeprav bi bilo pravilno, da se zavedamo in spominjamo takšnih dogodkov. Avtorice zato menijo, da bi lahko rekli, da gre pri holokavstu za utišani spomin (Seeberg in druge 2013, 1).

“Spomin na holokavst in na tragedijo genocida pa ne sme biti le spomin na žrtve, pač pa tudi na tiste, ki so to največjo tragedijo iz prve polovice 20. stoletja preživali” (Šumi in Starman 2012, 6). Na to nikakor ne smemo pozabiti, saj je ta dogodek pomembno poglavje v naši zgodovini. Glede na to, da gre za trpeč in mučen dogodek, se ga redki preživali zelo dolgo niso želeli javno spominjati (Šumi in Starman 2012, 7). Tudi v našem primeru so se morale preživele ženske zelo opogumiti, da so lahko pripovedovale o grozotah, ki so jih preživljale v času bivanja v koncentracijskih taboriščih. Zato bom pri analizi knjižnih biografij zelo pozorna na njihove spomine, iz katerih bom poskušala izluščiti, kako se preživele ženske počutijo ob pripovedovanju o tej tragediji.

4 TRAVME PO KONČANEM HOLOKAVSTU

V tem poglavju bom s pomočjo različnih avtorjev/ic opredelila individualno in kolektivno travmo, saj so bile tako po končanem holokavstu kot danes travme še vedno zelo izrazite. Hannah Starman (2006, 134) v svojem delu omenja medicinsko razlago psihološke travme, ki se “nanaša na izkušnjo, ki je tako strahovita, da prizadene strukturo uma”. Omenja tudi Janoff-Bulmana (v Starman 2006, 134), ki je mnenja, da so pri psihološko travmatičnem dogodku pri večini ljudi izraziti hudi simptomi stiske. Zato bi lahko rekli, da je travma opredeljena tako z naravo travmatičnega dogodka samega kot tudi z njegovimi posledicami, imenovanimi dolgotrajne psihološke poškodbe. Z drugimi besedami rečeno, da je nek dogodek travmatičen, mora biti tako boleč, da bi povzročil travmatizacijo pri večini ljudi in to ne glede na specifične lastnosti vsakega posameznika ali celo na t. i. razlike v kulturnih pripadnostih (Starman 2006, 134).

Na drugi strani pa Cathy Caruth pravi, da travma opisuje ogromno izkušenj, ki so skupek nenadnih ali katastrofalnih dogodkov. Odziv na te dogodke se pogosto pojavi z veliko zamudo ter tudi z nenadzorovanimi ponavljajočimi ‘halucinacijami’ in drugimi vsiljivimi pojavi (Caruth v Edkins 2003, 38). Preživali lahko svoje travmatične izkušnje povejo v celoti, čeprav je to za njih vedno ponovna travmatična izkušnja (Edkins 2003, 40).

Koncentracijska taborišča so preživelim ženskam pustila velike travme, saj po toliko letih še vedno čutijo bolečino ob samem spominjanju. Vendar vse, ki so preživele holokavst, travme niso občutile takoj, ampak šele kasneje, ko je bilo travmatičnega dogodka konec. Travma se pogosto vrne v obliki sanj oziroma 'vrnitve v preteklost' (Edkins 2003, 40). Starmanova (2001, 17) travmatične dogodke opredeli na drugačen način. Pravi, da so nacistični koncentracijski in iztrebljevalni kampi predstavljali in še vedno predstavljajo nemoralen vir travme v smislu izpostavljenosti travmatičnemu dogodku in tudi intenzivnosti škode, ki so jo zadali žrtvam (Starman 2001, 17). To dejstvo je pomembno zato, ker travmatičnih dogodkov posamezniki, ki so preživele, nikoli ne prebolijo. Travma je vedno z njimi in jih opominja na dogodek, ki so ga preživele. "Travma ima to lastnost, da spremeni en oster rez v dolgotrajno duševno stanje ... Trenutek postane obdobje; dogodek postane stanje." (Erikson v Starman 2006, 134). Zavedati se je treba, da preživele ženske nikoli ne bodo pozabile in prebolele travmatičnih izkušenj, saj jih spomini na le-te spremljajo povsod.

Psihologinja Judit Herman (v Starman 2006, 135) pravi: "V vsakem primeru je glavna lastnost travmatičnega dogodka ta, da zbuja občutek nemoči in popolne groze." Zato žrtve človeškega nasilja izgubijo občutek, da so varne ter da živijo v okolju, ki jim je naklonjeno. Okoli sebe razpoznavajo grozeč in zlonameren svet, v katerem živijo slabi, nepredvidljivi in tudi nenaklonjeni ljudje. Travma uniči običajen občutek varnosti pri prevzemanju iniciativ, ki dopušča učenje na napakah. Za kronično travmatiziranje ljudi ima vsaka sprememba strahovite posledice (Herman v Starman 2006, 136). Hermanova (v Starman 2006, 137) ravno zato pravi, da "popoln psihološki nadzor nad žrtvijo ni dosežen, dokler ni bila prisiljena v kršenje lastnih moralnih načel in dokler ni izdala svojih najosnovnejših človeških navezanosti ... Šele takrat ... je žrtev ... v celoti zlomljena". Vsi, ki so bili v koncentracijskih taboriščih, naj bi počeli takšne stvari, na katere v običajnem oziroma realnem svetu niti pomislili ne bi.

Glede na to, da se travma najprej pojavi pri posamezniku, sem v tem poglavju sprva opredelila individualno travmo. V nadaljevanju pa bo govora o kolektivni travmi. "Konceptualizacija travme tako na individualni kot tudi na kolektivni ravni je ključnega pomena za natančno predstavitev njenega dolgoročnega učinka" (Starman 2001, 10).

Erikson (v Starman 2006, 147) postavi tezo, "da travma lahko tvori skupnost na podoben način kot skupni jezik ali skupno kulturno okolje". Različnost preživelih je postala vir sorodnosti in posebne skupinske identitete. Zato so se po drugi svetovni vojni preživeli množično in večinsko poročali med seboj, saj je bila na takšen način skupinska travma močnejša od katerekoli druge (Starman 2006, 147). "Poleg tega, da množičen travmatični dogodek povzroči individualno travmo, ki se prenaša med generacijami ter tvori skupnost preživelih in njihovih družin, taka travma neposredno prizadene tudi samo skupnost" (Starman 2006, 148). To lahko razložimo z Eriksonovimi (v Starman 2006, 148) besedami, ki pravi, da je včasih lahko tkivo skupnosti poškodovano na enak način, kot je poškodovano tkivo uma ali telesa. Če pa do tega ne pride, lahko rane, ki jih je na ravni posameznikov povzročila travma, ustvarijo vzdušje, ki ga imenujemo etos ter se razlikuje in presega skupek zasebnih ran, ki jo sestavljajo (Erikson v Starman 2006, 148). Vse to je prav nasprotno od nenadnega šoka, kjer gre ponavadi za posamično izkušnjo travme. "Skupinska travma počasi in zahrbtno pronica v zavest tistih, ki jih je prizadela, in nima lastnosti nenadnosti, ki jo navadno povezujemo s travmo" (Erikson v Starman 2006, 148). Po drugi strani je šok skupinske travme "postopno ovedenje, da skupnost ne obstaja več kot učinkovit vir podpore, in da je s tem izginil pomemben del jaza" (Erikson v Starman 2006, 148).

Barbie Zelizer (2002, 2) pa nam pove, da se lahko v primeru zbližanja posameznikov, ki so doživeli grozote holokavsta in se danes soočijo s tem dogodkom kot skupina, kolektivna travma odpravi. Kot pravi, kolektivne travme v skupnosti ni mogoče odstraniti, dokler se posamezniki z njo ne spopadejo (Zelizer 2002, 2). Zato bom v svoji diplomski nalogi poskušala ugotoviti, na kakšen način so si ali si še vedno pomagajo preživeli pri prebolevanju teh travmatičnih dogodkov.

5 SPOL IN SPOMINJANJE HOLOKAVSTA

Do nedavnega še nihče ni spolno obravnaval spominov na holokavst, saj veliko znanstvenikov ni želelo razlikovati med spoloma (Andrews 2003, 16). V raziskavah, kjer je glavna tematika holokavst, je pojem spol zelo kompleksen in hkrati tudi izpodbijan, saj se uporablja in razume na različne načine (Andrews 2003, 16). Spolne

razlike pri čustvih so očitne in zelo dobro uveljavljene. Za ženske je v zdravorazumski govorici znano, da so bolj čustveno izrazite in dovzetne za izkazovanje čustev v primerjavi z moškimi (Langer 2010, 179). Raziskave pa dokazujejo, da se moški in ženske različno odzivajo na stres. Kot pravi Langer, se moški v povprečju odzovejo tako, da se bojujejo ali bežijo, medtem ko ženske skrbi in se s tem sprijaznijo (Langer 2010, 180).

Treba je upoštevati dejstvo, da so pri ločevanju spolov pomembna tudi čustva. Šadlova (1999, 69) pravi, da je enačenje žensk s čustvi v zahodnem svetu ujeto v kulturni dualizem, kar pomeni, da so moški razumni oziroma racionalni, ženske pa čustvene. Če pogledamo tradicionalno delitev spolnih vlog, lahko rečemo, da se od žensk pričakuje, da bodo razvijale svojo ženstvenost oziroma ženske lastnosti, ki so sledeče: prijaznost, potrpežljivost, nežnost, sočutnost in empatično razumevanje. Na drugi strani pa se od moških pričakujejo naslednje vrline: čustvena stabilnost, odločnost, emocionalna nevtralnost, neekspresivnost in objektivnost. Vendar je vseeno razumljivo, da se tudi moški srečujejo še z drugimi čustvi, kot so strah, bojazen, razočaranje, ampak le-te potlačijo, da bi ohranili svoj ponos (Šadl 1999, 208-210). Tudi Johnson in Shulman (v Hutson-Comeaux in Kelly 2002, 2) sta v svoji raziskavi prišla do zaključka, da tako ženske kot tudi moški verjamejo, da je spolna razlika le v izražanju čustev in ne v intenzivnosti doživljanja čustev. Iz tega lahko sklepamo, da preživele ženske ob pripovedovanju svojih spominov izražajo čustva, medtem ko tega pri preživelih moških ne moremo zaslediti, saj so 'naučeni', da čustva pred drugimi potlačijo.

Seveda pa imata pri gradnji posameznikove identitete po Daliji Ofer in drugih (2012, 22) ključno vlogo tako spolna razlika kot tudi sam spol. Ravno zato so se preživele ženske po končanem holokavstu spraševale o svojem zunanjem izgledu, kajti izgledale naj bi kot moški. Nasprotno pa so moški govorili predvsem o svoji izčrpanosti in o pomanjkanju moči, torej o bolj splošnih stvareh. Ženske so takoj opazile, da niso videti kot ženske (Ofer in drugi 2012, 25), zato je bila njihova največja želja, da bi jim zrasli lasje in bi postale zopet ženstvene kot nekoč. Drugi razlog, zakaj se ženske niso počutile ženstveno, je tudi izostajanje mesečnih menstrualnih ciklusov, zato so se preživele ženske bale, da ne bi mogle imeti otrok, saj menstruacije niso imele že več let (Ofer in drugi 2012, 26).

Tudi po povrnitvi ženskosti preživelim ženskam, so se le-te zelo dobro zavedale, da se kar precej razlikujejo od drugih žensk, ki niso preživele teh grozot. Rekonstrukcija ženske telesne identitete je težja in traja dlje kot pri moških. Kot smo lahko zasledili, ženskam veliko pomeni zunanji izgled, kot so dolgi, lepi lasje, obline, urejenost itd., medtem ko moškim ni toliko do tega, zato si oni hitreje čustveno opomorejo kot ženske. Prav tako so bile ženske pod ogromnim pritiskom zaradi opravljanja različnih del, ki so povezana s spolom, zato je bila rehabilitacija še toliko bolj izjemna in pomembna. Seveda pa ne smemo zanemariti tega, da je rekonstrukcija telesne identitete na preživelih ženskah pustila globoke psihološke posledice (Ofer in drugi 2012, 27).

Ringelheimova (v Jacobs 2004, 230) meni, da so tako judovski moški kot tudi ženske doživljali nenehna trpljenja v času holokavsta. Vseeno pa so judinje nosile večje breme, saj so bile v času bivanja v koncentracijskih taboriščih žrtve spolnega nadlegovanja, nekatere so bile noseče, nekatere so se morale spopadati s splavom, porodi, v taboriščih so morale nemočno gledati, kako nacisti ubijajo njihove novorojenčke itd. S tem so želeli ženskam povzročiti trpljenje. Razlog, zakaj so ubijali novorojenčke, pa je, da bi materam prihranili skrbi za otroke, zato so matere tudi ločili od otrok (Ringelheim v Jacobs 2004, 230). Takšna trpljenja lahko pripišemo tudi ostalim ženskam, kajti v taboriščih niso bile zaprte samo Judinje.

Kar pa se tiče posttravmatske stresne motnje, večina avtorjev (Breslau in drugi 1991; Blanchard in drugi 1995; Kessler in drugi 1995; Heart 1999; Freedman in drugi v Prot 2009, 29) trdi, da so ženske v večji nevarnosti za posttravmatske stresne motnje kot moški. Protova (2009, 33) je naredila raziskavo, v kateri je ugotovila, da so moški bolj ogroženi za podoživljanje travm, medtem ko so ženske bolj nagnjene k izogibanju ali omrtvičenju splošne odzivnosti. To pomeni, da ženske o tem ne želijo govoriti in hočejo svoj spomin potlačiti, da jih ne bi še bolj bolelo (Levi 2003, 18). Iz tega lahko sklepamo, da so ženske bolj ranljive kot moški, čeprav oni travmo večkrat podoživljajo. Po mojem mnenju se ob tem počutijo kot borci, saj je za moške značilno, da se na stresne situacije odzovejo kot borci. To dokazujejo tudi rezultati avtorice, saj je ugotovila, da so ženske, ki so matere, igrale žrtev v njihovih družinah, medtem ko so moški oziroma očetje posebjali lik borca (Prot 2009, 36–37).

6 ŠTUDIJA PRIMERA: SPOMINI PREŽIVELIH ŽENSK

V diplomski nalogi bom uporabila diskurzivno analizo, kajti raziskovala bom ženske spomine na koncentracijska taborišča. Vzorec, ki ga bom analizirala, so štiri knjižne biografije z ženskimi spomini na taborišča. Analizirala bom knjižno biografijo Jožice Veble Hodnik, ki nosi naslov *Preživela sem taborišče smrti*. Biografija je izšla leta 1975 pri Založbi Borec. Drugo biografijo, ki jo bom analizirala, je napisala Marta Ascoli z naslovom *Auschwitz je tudi tvoj*. Knjigo je prevedla Magda Jevnikar, izšla je leta 2014 pri založbi Mladika v Trstu. Tretjo biografijo je napisala Ana Jug-Olip z naslovom *Utihnile so ptice, utihnila je vas*. Izšla je leta 2011 pri Mohorjevi založbi. Zadnjo knjižno biografijo pa je napisala Svetlana Volarić in nosi naslov *Številka 82083*. Izšla je leta 1976 pri založbi Partizanska knjiga. Za te knjižne biografije sem se odločila, ker so ženski pogledi na koncentracijska taborišča drugačni, prav tako ima vsaka svojo zgodbo. Prav vse pa so pomembne za ohranitev in reprezentacijo preteklosti.

Knjižne biografije mi bodo omogočile preverjanje tez. Moja prva teza, ki jo bom preverjala s pomočjo ženskih pripovedi, je: *Pisanje knjižnih biografij je preživelim ženskam služilo kot orodje za prebolevanje travm*. Pisanje naj bi samo po sebi začasno zmanjšalo travme. Poleg tega pa s pisanjem avtorice nudijo vpogled v svojo bolečino tudi drugim, ki tega niso doživeli. Druga teza, ki jo bom preverjala s pomočjo ženskih spominov, je: *Knjižne biografije so medij, ki ohranja individualne in kolektivne spomine žensk na najhujše grozote*. Branje knjižnih biografij pomaga preživelim ženskam pri obnavljanju njihovih spominov na koncentracijska taborišča, hkrati pa imajo tisti, ki niso doživeli tega dogodka, vpogled v življenje žensk v koncentracijskih taboriščih, s tem pa se ohranja tudi kolektivni spomin. Zadnja teza, ki pa jo bo verjetno najtežje preveriti, je: *Ženske se v samo pripoved empatično vživljajo, zato so spomini bolj subtilno spisani*. To predpostavljam zato, ker ženske lažje izražajo čustva oziroma so bolj subtilne v izražanju čustev. Menim tudi, da je v pripovedi velik poudarek na doživljanju in predstavljanju čustev.

6.1 Analiza knjižnih biografij s spomini preživelih žensk na koncentracijska taborišča

Preživele ženske so dolgo časa zbirale pogum, da bi svoje spomine na najhujše grozote pripovedovale ali zapisale v obliki knjižnih biografij. S pomočjo diskurzivne analize bom poskušala potrditi ali zavrniti tri zastavljene teze. Pri ugotavljanju prve teze, ali je pisanje knjižnih biografij preživelim ženskam služilo kot orodje za prebolevanje travm, sem bila pozorna predvsem na začetne nagovore, iz katerih se lahko razbere, kako je pisanje pripomoglo k prebolevanju travm, kar bi skozi samo pripoved težko izvedela. Le Ana Jug-Olip v knjižni biografiji *Utihnile so ptice, utihnila je vas* omenja olajšanje ob pisanju spominov na najhujše grozote. Avtorica je potrebovala kar dolgih 60 let in več, da je spregovorila o teh grozotah (Jug-Olip 2011, 5). Iz tega lahko sklepamo, da je travma še dolga leta po osvoboditvi zelo živa in boleča, kljub temu pa si je avtorica s pisanjem pomagala pri prebolevanju: "Pisanje o lastni zgodovini, predvsem tudi o vsem, kar je bilo hudega, je terapija za dušo, kajti s tem ustvarimo prostor, v katerem lahko to, kar drugače ni mogoče izgovoriti, izpovemo z besedami" (Jug-Olip 2011, 5).

Marta Ascoli v svojem dnevniku, ki je sedaj napisan v obliki knjižne biografije, z naslovom *Auschwitz je tudi tvoj* navaja le skeleče spomine, saj nam na začetku v samem nagovoru jasno pove: "Šele po dolgem dozorevanju sem lahko končno spregovorila o grozodejstvih, ki so bila dolga leta zavita v molk. Dobro sem se namreč zavedala, da mi bo obujanje tako strašnih dogodkov priklicalo iz globin skeleče spomine in žgoča ponižanja, prestana v cvetu mladosti, ko smo polni samih svetlih pričakovanj" (Ascoli 2014, 9). Razumljivo je, da je Marta Ascoli odlašala s pisanjem svojih spominov na koncentracijska taborišča, saj so travmatične izkušnje po sami osvoboditvi boleče in jih preživele ženske raje potlačijo. Razlog za potlačitev spominov lahko najdemo tudi v sami pripovedi Marte Ascoli, saj pravi: "Po prestanih izkušnjah me je dolga leta mučila mora; žvižgi vlakov, dim iz dimnikov in kričanje po nemško me še zdaj presunejo in še danes, pa čeprav občasno, sanjam kaj v zvezi s tistim peklenskim lagerjem" (Ascoli 2014, 113). Torej lahko iz tega vidimo, da se avtorica še danes občasno sooča s travmami, vendar v veliko manjši meri kot na začetku. Marta Ascoli se je leta 1986 odpravila na romanje v Auschwitz. Čeprav je

minilo od groznega dogodka več kot 40 let, so pri avtorici na površje prišli travmatični spomini. Tako pripoveduje:

Nikoli nisem poznla lagerja v celoti, ker sem bila vedno le v enem sektorju. V tišini tistega ogromnega taborišča je bilo vse videti neresnično: prazni stražni stolpi, nič več kričanja naših ječarjev, tu in tam tablice s prekrižanimi golenicami in napisom *Halt* v opozorilo, da je bodeča žica pod električnim tokom, puste poti, nekoč polne blata, razpadajoče in tihe barake, vse je priklicalo na površje boleče in grenke spomine. (Ascoli 2014, 118)

Torej lahko iz tega sklepamo, da so travmatični spomini pri Marti Ascoli prisotni stalno, saj vse, kar je povezano s samim dogodkom, ponovno prikliče in oživi grozne bolečine, ki jih je avtorica pretrpela v koncentracijskem taborišču.

Nasprotno pa v knjižni biografiji Jožice Veble Hodnik *Preživela sem taborišče smrti* in knjižni biografiji Svetlane Volarić *Številka 82083* ne zasledimo nikakršnih pričevanj o tem, da bi si s pisanjem pomagale pri prebolevanju travm. Kajti v knjižni biografiji Jožice Veble Hodnik ni navadnega nagovora, ampak se knjiga prične kar z uvodom. Tu zasledimo le, kakšen namen ima ta knjiga, torej da želi prikazati resnična in pretresljiva doživljanja čim bolj zavestno in tudi pravo podobo uničevalnega nacističnega taborišča Auschwitz. Poleg tega pa lahko zasledimo da avtorica ne opisuje le svojih doživljanj, ampak tudi doživljanja drugih internirank (Hodnik 1975, 5-6). Seveda pa je tudi Hodnikova potrebovala dolgo časa, da je spregovorila o grozotah druge svetovne vojne. "Misel, da bi napisala doživljanje iz taborišča smrti, me je spremljala leta in leta; /.../" (Hodnik 1975, 5). Torej bi lahko iz tega sklepali, da je bil travmatičen spomin na taborišče tisti, ki jo je paraliziral, da bi govorila, pisala o tem. Ampak tudi ta podatek nam ne razkrije, ali je Hodnikovi pisanje pripomoglo pri prebolevanju travm. Tudi na koncu uvoda avtorica pove, zakaj se je odločila napisati spomine in doživljanja. Pravi pa tako: "Nenazadnje sem tudi sama čutila dolžnost, da povem zanamcem, kaj smo dale za našo socialistično domovino, da bi vsaj malo vedeli ceniti, s kakšnimi žrtvami je bila ustvarjena, in da se zavedo, kako jo bo treba braniti, če bi se kdaj pokazala potreba" (Hodnik 1975, 6). Tudi iz tega pričevanja ne zasledimo, da bi pisanje pripomoglo pri prebolevanju travm. Sklepamo

lahko le, da je kljub bolečini čutila, da mora zapisati, kaj se je dogajalo v času druge svetovne vojne, da se na to ne bi nikoli pozabilo.

Kot že zgoraj omenjeno, v knjižni biografiji Svetlane Volarić ne zasledimo pričevanja o tem, da bi pisanje pripomoglo pri prebolevanju travm. Na koncu knjižne biografije Svetlane Volarić zasledimo le, da je njena pripoved še vedno živa in neposredna, v knjigi ni prav nič narejenega, saj jo je napisala kot mlada pisateljica, ki je takrat želela, hotela in tudi že morala povedati svetu, kakšen obraz so imeli nacisti v ženskih koncentracijskih taboriščih (Volarić 1976, 179). Že samo dejstvo, da je Svetlana Volarić želela pisati o teh groznih rečeh, nam veliko pove. Tudi če je ob samem pripovedovanju čutila ostro bolečino, se je lahko ob tem vsaj za trenutek tudi olajšala.

Prvo tezo zato lahko le delno potrdim, kajti v sami pripovedi ženske pripovedujejo o svojih spominih in doživetjih in ne toliko o tem, koliko jim je pisanje pripomoglo pri prebolevanju travm. To je razvidno le bolj na implicitni ravni. Le nekatere knjižne biografije imajo na koncu pri poglavju, ki govori o osvoboditvi tudi omenjene kakšne travmatične izkušnje, iz katerih lahko razberemo, da je travma še vedno prisotna in precej boleča.

Naslednjo tezo, ali knjižne biografije ohranjajo individualne in kolektivne spomine žensk na najhujše grozote, bom poskušala potrditi tako, da bom pozorna na več stvari: ali omenjajo druge sojetnice, ali to omenjajo na začetku v nagovoru, da pišejo z namenom, da se to ne bi nikoli pozabilo itd. Jožica Veble Hodnik, Marta Ascoli in Ana Jug-Olip se v knjižnih biografijah spominjajo svojih sotrpink in jih tudi poimenujejo z imeni in priimki.

Tako Hodnikova na začetku drugega poglavja z naslovom *Taborišče smrti Auschwitz* navede 16 žensk z imenom in priimkom, ki so preživele, in 17 žensk, ki so v taborišču smrti, kot so ga imenovale, umrle (Hodnik 1975, 43–44). Avtorica se tudi spominja, kateri dve Slovenki sta bili prvi v Auschwitzu. “Dne 6. junija 1942 sta iz Maribora v Auschwitz prišli prvi Slovenki: Pavla Blagotinšek in Štefka Štibler” (Hodnik 1975, 61). To je bilo izjemnega pomena za tiste ženske, ki so taborišče preživele in morda kakšno od imenovanih žensk celo poznale. Poleg tega pa jim to tudi omogoča, da obujajo svoj individualni spomin. Druga pomembna stvar je ta, da morda tudi drugi,

ki skozi ta pekel niso šli, prepoznajo kakšnega svojega sorodnika (po imenu in priimku) in se lahko skozi prebiranje knjižne biografije podrobno seznanijo z njihovimi zadnjimi dnevi v koncentracijskih taboriščih, kar pa pripomore tudi k ohranjanju kolektivnega spomina na ravni družbe. Hodnikova se spominja tudi Židinj, ki so preživele grozodejstva druge svetovne vojne. Tako pripoveduje: “Nekaj žrtev se je izognilo smrti, te pa jih pred vsem svetom obtožujejo za njihova početja. Ena teh prič je tudi Angela Žmavčeva iz Bočne v Savinjski dolini. Ona in Tončka Kauzerjeva sta edini preživeli izmed devetih Slovenk, ki jih je doletela enaka usoda kot Židinj” (Hodnik 1975, 104). Čeprav je bil cilj holokavsta iztrebiti vse Jude, nam zgornja pripoved govori drugače. Kot zanimivost lahko navedemo, da Jožica Veble Hodnik v svoji knjigi namenja podnaslov eni izmed internirank, ki se glasi *Marica Melik*. Tu avtorica predstavi Marico Melik, ki je za las ušla smrti in se na koncu vseeno srečno vrnila domov (Hodnik 1975, 139-140). V nadeljevanju knjižne biografije tako zasledimo tudi podnaslove, kot so *Vanda*, kjer je govora o študentki Vandii Skrbinjekovi in podnaslov *Spominčica*, kjer je govora o Olgi Govejškovi, ki je imela vzdevek spominčica zaradi modrih oči (Hodnik 1975, 167-168). To so le nekateri podnaslovi. V knjigi se avtorica posveča še drugim internirankam in njihovim usodam, kar pa tudi pripomore k ohranjanju kolektivnega spomina, saj lahko pridejo sorodniki omenjenih internirank zelo hitro do informacij, kaj vse so morale njihove sorodnice pretrpeti.

Tudi Marta Ascoli je pripomogla k ohranjanju kolektivnega spomina: “Leta in leta sem odlašala s pisanjem, morda celo preveč, toda zdaj čutim dolžnost, da tudi sama prispevam svoje pričevanje - preden se z odhodom še zadnjih preživelih izbriše resnica o nacističnih lagerjih in o genocidu nad judovskim narodom - in s svojo izpovedjo nagovorim predvsem zanikovalce tega tragičnega dogajanja” (Ascoli 2014, 9). To je izrednega pomena, saj če preživele ženske ne bi pisale knjižnih biografij, se tudi kolektivni spomin ne bi ohranjal. V knjižni biografiji navaja osebe, ki so bile prav tako kot ona Italijanke. “V obdobju karantene so bile moje sotrpinke iste kot v transportu: Laura Austerlitz, sestri Mira in Gisella Bucci, ki sta imeli troje majhnih otrok, Alessandro, Tatiano in Sergia, in še druge, katerih imen se ne spominjam”, pravi Marta (Ascoli 2014, 38). Tudi ta imena so dovolj zgovorna za ohranitev kolektivnega spomina. Pomembna so tako za preživele ženske kot tudi tiste, ki nikoli niso stopili v “mesto”, obdano z žico. Preživele ženske si bodo s prebiranjem knjižnih

biografij pomagale pri ohranjanju individualnega spomina, drugi, ki teh grozot niso doživeli, pa bodo dobili vpogled v taborišče in tako ohranjali kolektivni spomin na drugo svetovno vojno in njene grozote. Glede na to, da je bila Marta Ascoli zelo mlada in ni znala tujih jezikov, je razumljivo, da se v knjižni biografiji večinoma spominja Italijank. Tako pripoveduje: “V Birkenau sem bila že nekaj mesecev, ko sta prišli v taborišče dve Italijanki. Ena izmed njiju, Wally Zaban, ki je potem umrla v Auschwitzu in je bila nekoč uradnica v podjetju mojega brata, mi je povedala, kaj se je zgodilo z mojimi domačimi /.../” (Ascoli 2014, 53). Kolektivni spomin se tudi tu ohranja, saj vemo, kdo je moral skozi pekel druge svetovne vojne. Tudi drugi lahko preberejo, kaj se je dogajalo za bodečo žico z njihovimi sorodniki. Proti koncu svoje knjige nam pripoveduje tudi o drugih sojetnicah, katere so v taborišču izgubile bitko za življenje. Marta Ascoli se spominja: “Tako so po neizrekljivem trpljenju umrle, blizu mene, Grkinja Stella, Nemka Ruth, Jugoslovanki Karmen in Branka, Avstrijka Gerty in nekaj Francozinj, katerih imen ne poznam” (Ascoli 2014, 94). S tem, ko se spominja tudi drugih sojetnic, ohranja tako individualni kot kolektivni spomin, hkrati pa se prične zavedati, da ni edina, ki je šla skozi pekel.

Ana Jug-Olip pa kolektivni spomin ohranja tudi tako, da svoje spomine na preteklost pripoveduje svojim otrokom in vnukom: “Otrokom in vnukom pripovedujem o davno minulih starih časih, o vojni in strašnem času hitlerjanstva” (Jug-Olip 2011, 13). Prav tako se tudi ta avtorica v knjižni biografiji spominja nekaterih žensk, ki so bile pred deportacijo v koncentracijsko taborišče Ravensbrück zaprte v zaporu. Tako na primer pravi: “Stražarka me pokliče iz celice. Pelje me na hodnik, kjer je stalo že veliko žensk. Med njimi so bile Sabina Schweiger, njena mama Angela Travnik, teta Pepa Perč, Hlipovčnikovi Mici in Neži in njena hčerka Nani, Štinova Lona in Mici, Majerjeva Štefi, Jugova teta Liza in Vrbnikova Pavla” (Jug-Olip 2011, 69). Kot že rečeno, spominjanje na druge sojetnice pripomore k ohranjanju kolektivnega spomina, saj lahko drugi, ki niso šli skozi te grozote, v knjigi najdejo svoje sorodnike in tako dobijo vpogled, skozi kakšen pekel so morali iti. Ana Jug-Olip se spominja Selank, ki so v taborišču umrle in tudi s tem ohranja kolektivni spomin, saj, kot že rečeno, morda kdo, ki ni preživel teh grozot, v pripovedi prepozna svoje sorodnice in se seznanj z njihovimi zadnjimi dnevi. Pripoveduje pa tako: “V krematoriju koncentracijskega taborišča so bile pomorjene tele Selanke: Neži Gregorič, Hlipovčnikova, Sele-Cerkev; Pavla Kelih, Vrbnikova, Sele-Cerkev; Angela Travnik,

vrh Šajde; Lona in Mici Dovjak, Štinovi, Srednji Kot” (Jug-Olip 2011, 81–82). K ohranjanju kolektivnega spomina pa pripomore tudi izjava, ki je na začetku knjižne biografije Ane Jug-Olip, glasi se tako: “Nani Jug je hotela spregovoriti predvsem mlajši generaciji, da bi ji ohranila avtentično pričevanje o času, ki naj se ne bi več vrnil – da se ne bi več vrnil” (Jug-Olip 2011, 5).

Na drugi strani pa je Svetlana Volarić, ki se svojih sotrpink spominja samo po imenih. Tako na primer pravi: “Blaženka se je privlekla do majhnega okenca, zamreženega z žico, zložila tja tudi najine stvari ter sedla k meni” (Volarić 1976, 9), “Gladko počesana Ženjka in kodrasta Ljupka sta nerazdružni” (Volarić 1976, 69), “Dragica je bila kljub vsemu naivna. Premalo je poznala taborišča. Antica in jaz sva se spogledali” (Volarić 1976, 110), “Ko so pripeljali Tatjano, je nastala grobna tišina” (Volarić 1976, 127) ali pa “Francka je stala v dvomu pred menoj” (Volarić 1976, 166). To vseeno deloma pripomore k ohranjanju kolektivnega spomina, saj se le-ta ohranja že s samim prebiranjem knjižnih biografij. Morda pa avtorica s priimki ni želela izpostavljati svojih sotrpink. Sicer pa v tej knjižni biografiji ostali, ki niso šli skozi ta pekel, težko prepoznajo kakšnega svojega sorodnika, morda le sorodniki Svetlane Volarić, kjer spoznajo, kaj vse je morala njihova sorodnica pretrpeti.

Zadnje tezo, ali se ženske v samo pripoved empatično vživljajo in ali so posledično spomini bolj subtilno spisani, bom poskušala potrditi z analizo podrobnih opisov in čustvenih izpovedi. V vseh knjižnih biografijah zasledimo izkazovanje čustev. Tako na primer Hodnikova pripoveduje: “V Auschwitzu je bil strašen bolj za obstanek” (Hodnik 1975, 64), “Po dolgem, večurnem stanju pred blokom smo zaslišale rezko povelje /.../, ki je za nas pomenilo nov dan trpljenja, dostikrat tudi smrt” (Hodnik 1975, 81–82), “Delo, lakota in smrtni strah so nas tako utrudili /.../” (Hodnik 1975, 86), “Nekega dne smo na poti na delo srečale drugo skupino. Veselo presenečena zagledam Pavlo” (Hodnik 1975, 103), “Ko sem si malo opomogla od groze, sem šla mimo kamre, kamor so odlagali mrličke. Groza!” (Hodnik 1975, 131) in “Ko sva z velikim veseljem hiteli proti seniku /.../” (Hodnik 1975, 200). Iz zgornjih pripovedi lahko razberemo, da je bila pripoved Jožice Veble Hodnik čustvena, saj skozi celotno knjižno biografijo izraža različna čustva. Poleg tega pa je za ženske značilno, da lažje izražajo čustva, medtem ko jih moški pogosto prikrivajo.

Marta Ascoli je bila še zelo mlada zapornica v Auschwitzu, zato je razumljivo, da se je soočala z različnimi čustvi. Že samo dejstvo, da je svoje spomine izlila na papir, govori, da je bila ženska zelo čustvena, saj ji je pisanje pomagalo pri izlivanju čustev. Razumljivo je, da je bila brez staršev zgubljena in da jo je bilo strah, saj ni vedela, kakšna usoda jo čaka (Ascoli 2014, 22). Tako pravi: “Prvi dnevi v karanteni so bili zares grozljivi; nobena izmed nas ni mogla sprejeti tiste strahotne resničnosti” (Ascoli 2014, 39). Najbolj izraženo čustvo pa je bilo zagotovo bolečina, zaradi katere se je odločila napisati dnevnik in s tem razkriti, s čim vse so se morale ženske soočati vsak dan posebej. Tako v svojem dnevniku Ascolijeva pripoveduje: “Nemogoče je razumeti, kako neznosno trpi človek, ki so ga odvedli od doma, odtrgali od družine, mu odvzeli dostojanstvo, ga popolnoma izropali in ponižali, obrili do golega, oblekli v cunje in mu izbrisali ime, ob tem pa se še nahaja v sovražni tujini in ne more nikomur izpovedati svoje bolečine, kajti vsi govorijo nerazumljive jezike” (Ascoli 2014, 27). Druga čustva, katera v knjižni biografiji še izkazuje, so na primer: “Videla sem strašne prizore, ko sta neusmiljeno bičala jetnike ali naščuvala volčjake, da so jih ogrizli” (Ascoli 2014, 43), “V tistem obdobju sem bila zaradi grozodejstev, ki sem jih videla, tako pretresena, /.../. Zatem sem bila, kljub vsemu, prisiljena nemočno gledati prizore vsakodnevnega nasilja v strahu pred usodo, ki me je čakala” (Ascoli 2014, 44), “Že od samega začetka sem se, poleg selekcij in drugega, hudo bala prihoda zime” (Ascoli 2014, 85) in “Klicala sem smrt, ki se je predolgo mudila, in zavidala bližnjim, ki so nehali trpeti. Iskala sem samo način, kako bi čim prej končala to strašno agonijo” (Ascoli 2014, 98). Opazimo lahko, da v svojem dnevniku mlado dekle ni skrivalo čustev, tu jih je zapisanih le nekaj, a izkazuje jih skozi celotno pripoved.

Kar se tiče čustvenosti Ane Jug-Olip, pa lahko že na samem začetku opazimo, da jo je skozi celotno pripoved izkazovala. To dokazuje tudi spremna beseda: “V pričujoči knjigi Ana Jug-Olip z vsemi čustvenimi odtenki pripoveduje svojo izjemno življenjsko zgodbo” (Jug-Olip 2011, 7). Jasno je, da kadar gre za takšne travmatične dogodke, se ženske lažje izpovejo in lažje izražajo svoja čustva kot pa moški. V knjigi tako zasledimo veliko avtoričinih čustev, predvsem žalost, bolečino in strah. V knjižni biografiji pripoveduje: “Bili so to strašni dnevi strahu in negotovosti” (Jug-Olip 2011, 66). Strah in negotovost je avtorica občutila, ker ni vedela, kam gre in kaj se bo z njo zgodilo. “O Ravensbrück, ti kraj trpljenja, grozote, strahu, gorja, obupa, lakote, morije

v plinskih celicah, ubojev, sovraštva” (Jug-Olip 2011, 78). Podobnih čustvenih izlivov je še veliko skozi celotno pripoved, saj je avtorica želela čim bolj podrobno opisati dogodke, tako da tudi tisti, ki tega niso doživeli, med prebiranjem lahko začutijo njena čustva in jih hkrati tudi podoživljajo. Tukaj je še nekaj primerov: “Zasukala sem se tako naglo, da je ostala moja cokla pri njem. Na mojo srečo jo je pobral in jo zagnal za menoj, a jaz sem se odmaknila, da me ni zadela, in šla vsa srečna z uniform na svoje delovno mesto – srečna, ker me ni zadela kazen” (Jug-Olip 2011, 94), “Na ta sveti večer se naenkrat zasliši melodija pesmi ‘Sveta noč, blažena noč’. Tako je prišla toplota vsaj v moje srce in solza v oči. Rada bi bila zapela, a misel na dom in na moje drage – če so še živi – in bolečina v duši sta mi zaprli glas v grlu” (Jug-Olip 2011, 101) in “Žalostna sem, daleč od doma, tu v tej nemški tujini” (Jug-Olip 2011, 115). Ana Jug-Olip je veliko pretrpela, saj pravi, “da nobeno človeško pero nikoli ne bo moglo opisati bolečine, ki jo prizadene človek človeku, ko mu vzame vse dostojanstvo, ponos in ime” (Jug-Olip 2011, 7).

Kar pa se tiče izražanja čustev pri Svetlani Volarić, lahko v knjižni biografiji opazimo, da jih ne izkazuje prav veliko. Večkrat omenja le strah, grozo in trepet, ostala čustva pa so zelo redka. Primeri so naslednji: “Zgрозile smo se ob misli, da bi bile lahko tudi me zapte tukaj toliko let” (Volarić 1976, 23), “Bil si v večnem strahu, oglušel od kričanja kapo – /.../” (Volarić 1976, 47), “Postale smo neobčutljive, ravnodušne tudi do trpljenja, do lakote in tudi do stanja” (Volarić 1976, 51), “Auschwitz je bilo strašno taborišče, toda v njem je bilo trpljenje laze prenašati, ker se nam je zdelo, da nas oči nekoga vendarle vidijo skozi žico, da nismo popolnoma pozabljene, tu pa je vsako upanje zamrlo v nas, ko smo se razvrstile na apelu” (Volarić 1976, 94) in “Priplazile smo se do gozdiča, kjer smo prestrašeno ugotovile, da drži tukaj široka cesta” (Volarić 1976, 159). Glede na to, da v knjižni biografiji Svetlane Volarić ne zasledimo veliko čustev, lahko rečemo, da bi bil temu lahko vzrok, da avtorica v svojo pripoved ni želela vpletati svojih čustev, se je temu raje izognila in se tako tudi čustveno distancirala od preteklosti ter ostala na varni distanci od grozot preteklosti. Morda Volarićeva ni želela, da bi se ljudem zaradi čustvenosti zasmilila in je raje samo opisovala dogodke ter tako dala vsem vedeti, kaj vse se je dogajalo znotraj koncentracijskih taborišč.

7 DISKUSIJA

Glede na to, da je danes vedno manj žensk, ki so preživele koncentracijska taborišča, so njihove izpovedi zelo pomembne za celotno kolektivno družbo in tudi sam kolektivni spomin. Kot pravi glavni teoretik Maurice Halbwachs (2001, 87), je “kolektivni spomin kot nekakšen kontinuiran mišljenjski tok, ki od preteklosti obdrži le tisto, kar je še živo in kar lahko živi v zavesti skupine, ki to vzdržuje in ne sega izven njenih mej”. To pa je tisto, na kar je treba opozoriti, kajti treba se je spominjati, kakšne grozote so doživljale ženske med drugo svetovno vojno, in ne smemo dovoliti, da bi se takšen dogodek še kdaj ponovil.

Seveda pa sem se v prvi vrsti v diplomski nalogi ukvarjala z individualnimi spomini žensk, saj sem se pri analizi osredotočala le na njihova pričevanja. S pomočjo štirih knjižnih biografij sem poskušala izvedeti, ali sta pisanje in pripovedovanje o grozotah, ki so se dogajale za žico, ženskam služili kot orodje za prebolevanje travm. Primo Levi (2003, 18) pravi tako: “Spomin na doživeto ali prizadejano travmo je sam po sebi travmatičen, saj nas njegovo obujanje boli ali vsaj vznemirja. Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ga ne bi še bolj bolelo...” To vsekakor drži, kajti obujanje takšnih spominov je zelo boleče. Ravno zato so nekatere ženske odlašale s samim pripovedovanjem o dogodkih, ki so se zgodili v koncentracijskih taboriščih. Vendar so spregovorile zato, da se bi pričeli zavedati, kaj vse so morale pretrpeti za domovino in da se to ne bi nikoli več ponovilo.

Pri analizi sem ugotovila, da lahko prvo tezo (*Pisanje knjižnih biografij je preživelim ženskam služilo kot orodje za prebolevanje travm.*) le delno potrdim, kajti ženske v sami pripovedi v večji meri pripovedujejo predvsem o svojih spominih in doživetjih in ne toliko o tem, koliko jim je pisanje pripomoglo pri prebolevanju travm. Le v eni knjižni biografiji zasledimo pričevanja o delnem olajšanju. Pri Ani Jug-Olip je pisanje o spominih pripomoglo k prebolevanju travme. Pri Marti Ascoli zasledimo samo skeleče spomine, ob katerih navaja tudi travme, ki jih doživlja še danes. “Po preostalih izkušnjah me je dolga leta mučila mora; žvižgi vlakov, dim iz dimnikov in kričanje po nemško me še zdaj presunejo in še danes, pa čeprav občasno, sanjam kaj v zvezi s tistim peklenskim lagerjem” (Ascoli 2014, 113). Ostali dve avtorici, Hodnik in

Volarić, ne izražata nikakršnega olajšanja, vendar vseeno menim, da sta ob pisanju o svojih spomilih vsaj delno občutili olajšanje.

V nadaljevanju sem poskušala izvedeti, ali so knjižne biografije res medij, ki ohranja individualne in kolektivne spomine žensk na najhujše grozote. Assmannova trdi, da si spominov ne delimo le s člani naše družine ali prijatelji in sosedi, ampak da jih delimo tudi z drugimi ljudmi, ki jih nikoli nismo srečali ali videli (Assmann 2004, 22). To popolnoma drži, kajti ženski spomini na holokavst so zapisani v obliki knjižnih biografij in so dostopni tako svojcem kot tudi drugim, ki nikoli niso doživeli grozot za bodečo žico. Podobnega mnenja je tudi Wertsch (2008, 120), ki pravi: "Kolektivni spomin je reprezentacija preteklosti, ki je v skupni rabi z drugimi člani skupine, kot so generacije ali nacionalne države."

Pri analizi sem ugotovila, da drugo tezo (*Knjižne biografije so medij, ki ohranja individualne in kolektivne spomine žensk na najhujše grozote.*) lahko potrdimo. Že same knjižne biografije pripomorejo k ohranjanju kolektivnega spomina, saj je vsak, ki prebere spomine žensk, del kolektivne skupnosti. Poleg tega pa se kolektivni spomin ohranja tudi z navajanjem drugih sotrpink. Pri sami analizi sem ugotovila, da le ena knjižna biografija, katere avtorica je Svetlana Volarić, ne navaja oseb z imeni in priimki, ampak le z imeni. Na koncu knjige Marte Ascoli pa imamo zaključek, ki je povsem na mestu: "Auschwitz je naša skupna dediščina. Nihče naj ga ne pozabi, nihče naj ga ne zanika. Auschwitz naj bo kraj zbranosti in opomina za prihodnje rodove" (Ascoli 2014, 119). Torej lahko rečemo, da je teza potrjena, kajti kolektivni spomin se ohranja že s samim prebiranjem knjižnih biografij, ki bodo kmalu edini vir pričevanja o drugi svetovni vojni in grozotah, ki so jih doživele ženske za bodečo žico.

Na koncu me je še zanimalo, ali se ženske v samo pripoved empatično vživljajo in ali so posledično spomini bolj subtilno spisani. Shelby L. Langer (2010, 179) pravi, da so ženske znane po tem, da so bolj čustveno izrazite in dovzetne za izkazovanje čustev v primerjavi z moškimi.

Pri analizi sem ugotovila, da tretjo tezo (*Ženske se v samo pripoved empatično vživljajo, zato so spomini bolj subtilno spisani.*) lahko potrdimo. Čustva so izražena v

treh knjižnih biografijah, le v knjižni biografiji Svetlane Volarić jih ne zasledimo veliko. Iz tega bi lahko sklepali, da avtorica ni želela vpletati svojih čustev v pripoved. Ostale ženske pa so bile zelo čustvene, saj lahko zasledimo veliko čustvenih izjav. Jasno je, da so ženske ob izražanju travmatičnih dogodkov bolj čustvene in se lažje izpovejo kot moški. Tako lahko zaključimo, da se ženske v samo pripoved res empatično vživljajo, zato so tudi spomini subtilno spisani.

8 ZAKLJUČEK

Dogodki v koncentracijskih taboriščih so na ženskah pustili večne posledice in travme, saj jim je pisanje o travmatičnih izkušnjah le delno pripomoglo k prebolevanju travm. Tudi Starmanova pravi, da nacistični koncentracijski kampi še vedno predstavljajo nemoralen vir travme, v smislu izpostavljanja groznim in travmatičnim dogodkom ter tudi sami intenzivnosti škode, ki so jo zadali žrtvam (Starman 2001, 17). Tu torej tiči razlog, da lahko prvo tezo le delno potrdimo, kajti spomini na te dogodke so še vedno zelo živi in boleči, zato s pisanjem travme ni mogoče preboleti.

Knjižne biografije so medij, ki je večer in je zaslužen za to, da ne bi bila pričevanja o grozotah druge svetovne vojne pozabljena. Knjižne biografije namreč pripomorejo k ohranitvi kolektivnega spomina in so hkrati tudi zelo dober vir za reprezentacijo preteklosti, ki je ne smemo nikoli pozabiti in se je moramo večno spominjati, da se takšne grozote nikoli več ne bi ponovile. O kolektivnem spominu sem pisala na samem začetku diplomske naloge s pomočjo glavnega teoretika Maurica Halbwachsa, ki pravi, da je kolektivni spomin kontinuiran mišljenjski tok, v katerem je potrebno od preteklosti obdržati le tisto, kar je še vedno živo in kar lahko živi v zavesti skupine, ki to vzdržuje (Halbwachs 2001, 87). To dejstvo je pomembno za ohranjanje kolektivnega spomina, zato na to v knjižnih biografijah opozarjajo tudi avtorice. Ravno to so razlogi, da lahko drugo tezo potrdimo, saj se kolektivni spomin ohranja na več različnih načinov, kot so omenjanje sojetnic, ozaveščanje o tem dogodku itd.

Ker je bilo bivanje v koncentracijskih taboriščih zelo boleče in grozno, so se ženske v svoje pripovedi empatično vživljale, zato so tudi sami spomini bolj subtilno spisani.

To pomeni, da ženske v knjižnih biografijah izražajo čustva, kar je ob takšnih krutih dogodkih zanje značilno, saj se s tem čustveno izpovejo. Tako lahko tudi tretjo tezo potrdimo, ker so ženske res čustvene, ta čustva pa smo lahko zasledili v zelo podrobnih zapisih.

V prihodnosti bi bilo zagotovo treba bolj raziskati povezavo med spolom in spominom na holokavst, kajti spomini žensk in moških se zelo razlikujejo v samem pripovedovanju. Vsekakor bi bilo dobro opraviti intervjuje s preživeli ženskami, kajti generacija, ki je izkusila grozote koncentracijskih taborišč, počasi izginja. S pomočjo intervjujev bi tako poskušali ugotoviti, ali pisanje oziroma pripovedovanje pripomore pri prebolevanju travm in kakšna je njihova vloga pri upravljanju s kolektivnim spominom kot družbenim problemom.

9 LITERATURA

1. Andrews, Sue. 2003. Remembering the Holocaust – Gender Matters. *Social Alternatives* 22 (2): 16–21.
2. Ascoli, Marta. 2014. *Auschwitz je tudi tvoj*. Trst: Mladika.
3. Assmann, Aleida. 2004. Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. V *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German Speaking World Since 1500*, ur. Cristian Emden in David Midgley, 19–37. Oxford: Peter Lang.
4. Bauman, Zygmund. 2006. *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba.
5. Benz, Wolfgang. 2000. *Holokavst*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.
6. Dežman, Jože in Hanzi Filipič. 2007. *Hitlerjeva dolga senca: nacionalsocialistično državnoteroristično in rasistično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji*. Celovec: Mohorjeva založba.

7. Edkins, Jenny. 2003. *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Halbwachs, Maurice. 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
9. Hodnik, Jožica V. 1975. *Preživela sem taborišče smrti*. Ljubljana: Založba Borec.
10. Hoskins, Andrew. 2003. Signs of the Holocaust: Exhibiting Memory in a Mediated Age. *Media, Culture and Society* 25 (1): 7–22.
11. Hutson-Comeaux, Sarah L. in Janice R. Kelly. 2002. Gender stereotypes of emotional reactions: How we judge an emotion as valid. *Sex Roles* 47 (1–2): 1–10.
12. Jacobs, Janet L. 2004. Women, Genocide and Memory: The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research. *Gender & Society* 18 (2): 223–238.
13. Jug-Olip, Ana. 2011. *Utihnile so ptice, utihnila je vas*. Celovec: Mohorjeva založba Celovec.
14. Langer, Shelby L. 2010. Gender Differences in Experimental Disclosure: Evidence, Theoretical Explanations, and Avenues for Future Research. *Sex Roles* 63 (3–4): 178–183.
15. Levi, Primo. 2003. *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
16. Luthar, Oto in Martin Pogačar v sodelovanju z Evo Klemenčič, Borisom Hajdinjakom, Marjanom Tošem in Alenko Markov. 2013. *Neznane sledi: Judovstvo, antisemitizem in holokavst v slovenski zgodovini*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve.
17. Ofer, Dalia, Ouzan, Francoise S. in Judy T. Baumel-Schwartz. 2012. *Holocaust Survivors: Resettlement, Memories, Identities*. New York: Berghahn Books.

18. Prot, Katarzyna. 2009. Late Effects of Trauma: PTSD in Holocaust Survivors. *Journal of Loss and Trauma* 15 (1): 28–42.
19. Rosenbaum, Alan S. 2009. *Is the Holocaust unique? Perspective on comparative genocide*. United States: Westview Press.
20. Seeberg, Marie L., Irene Levin in Claudia Lenz. 2013. *The Holocaust as Active Memory: The Past in the Present*. USA: Ashgate Publishing Company.
21. Starman, Hannah. 2001. *Trauma and the making of Israel's security*. UK: University of Wales Aberystwyth.
22. --- 2006. Travma, ideologije pripadnosti, nacija: Nastavki za teoretski model kulturotvornega prenosa posledic množičnega nasilja. *Razprave in gradivo* 50–51: 132–159.
23. Šadl, Zdenka. 1999. *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
24. Šumi, Irena in Hannah Starman. 2012. *Slovenski judje: Zgodovina in holokavst*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.
25. Volarić, Svetlana. 1976. *Številka 82083*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
26. Wertsch, James V. 2008. The Narrative Organization of Collective Memory. *Journal of the Society for Psychological Anthropology* 36 (1): 120–135.
27. Zelizer, Barbie. 2002. Finding aids to the past: bearing personal witness to traumatic public events. *Media, Culture and Society* 24 (5): 697–714.